

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN ÇİN'E GÖNDERDİĞİ ENVER PAŞA HEYETİ HAKKINDA BAZI BİLGİLER (*)

Doç. Dr. İhsan Süreyya SIRMA

Sultan II. Abdülhamid'in dış siyaseti, ortaya çıkan arşiv vesikalarıyla yepyeni boyutlar kazanmaktadır. Özellikle yabancı Devlet arşivleri, bu konuda oldukça ilginç bilgiler ihtiva etmektedirler. Bu bakımdan, bizim Türk arşivlerinde araştırma yapma zaruretimiz olduğu gibi, yabancı arşivlerde de Türk tarihi açısından araştırma yapmamızda büyük yarar vardır. Bilhassa bazı olayların daha iyi anlaşılabilmesi ve meselelerin gerçek yönlerinin ortaya konması için yerli ve yabancı arşiv vesikaları arasında bir mukayese yapmak şarttır.

Meselâ, Sultan II. Abdülhamid'in; Çin müslümanlarıyla olan münasebetleri bu konuda zikredilmeye değer. Nitekim bu konuda henüz anlaşılmayan noktalar vardır. Mesele iyice vuzuha kavuşmadığı için, insanın aklına bazı sualler tüküyor :

1. Sultan II. Abdülhamid'in Çin müslümanlarıyla temasa geçmesi, onun panislamist siyasetinin bir parçası mıdır?

2. Yoksa, İngiliz ve Fransız kaynaklarının iddia ettikleri gibi, Avrupalılara karşı Çin'de isyan eden müslümanları yatıştırmak için, Alman İmparatoru II. Guillaum'un, Sultan Abdülhamid'i teşvik etme neticesi midir ki, bunu fırsat bilen Abdülhamid orada da panislamist fikirlerini yaymıştır?

Bu soruların cevabı, ancak Alman ve Türk arşivlerinde bulunacak yeni vesikalarla belki verilecektir. Bu konudaki Çin arşiv-

(*) Bu makale, 5-9 Şubat 1979 tarihleri arasında İstanbul'da yapılan II. Millî Türkoloji Kongresine tebliğ olarak sunulmuştur.

lerini de şüphesiz yabana atmamak gerekir. Ancak, Çince bilmeyişimiz ve Çin Devlet arşivleri hakkında bir bilgi sahibi olmayışımız, bu ihtimâli —şimdilik— imkânsız gösteriyor. Fakat, 19. yüzyılda bazı devletlerin dış yazışmaları Fransızca yapıldığı için, Çin'de de belki Fransızca yazılmış vesikalar bulunabilir.

Bilindiği gibi, Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasetinde, onun **panislamist** düşünceleri büyük rol oynuyordu. O, bu siyasetinde bazı müsbet neticeler de almamış değil.

Bazan bir tarikat şeyhini (1), bazan bir mollayı tâ Afrika içerilerine, Uzak Doğu'ya (2) kadar yollayarak, oralarda yaşayan müslümanları, kendi «Hilâfet» urvanı etrafında toplamaya çalışan Abdülhamid, bu faaliyetlerini Kuzey Afrika'da da yürütmüştü (3).

Fransız Hariciye arşivlerinde bulduğumuz bazı belgelerden de, onun bu faaliyetlerini Çin ve Japonya'da dahi yürüttüğünü (4) görüyoruz (5). Onun Çin'deki tesiri o kadar büyük olmuştur ki, Pe-

- (1) İhsan Süreyya Sırma, **Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Siyasetinde büyük rol oynayan tarikatlara dair bir vesika**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı : XXXI, İstanbul, 1978, s. 183.
- (2) İhsan Süreyya Sırma, **Sultan II. Abdülhamid'in Uzak Doğu'ya gönderdiği ajana dair**. (Bu makale 6-9 Şubat 1978 tarihleri arasında İstanbul'da yapılan 1. Millî Türkoloji kongresine tebliğ olarak sunulmuştur).
- (3) İhsan Süreyya Sırma, **Fransa'nun Kuzey Afrika'daki sömürgeciliğine karşı Sultan II. Abdülhamid'in panislamist faaliyetlerine ait bir kaç vesika**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı : 7-8, İstanbul, 1977. s. 157 vd. Ayrıca bak. İhsan Süreyya Sırma, **Quelques documents inédits sur le rôle des confrères (tarikat) dans la politique panislamique du Sultan Abdülhamid II. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı : 3, Ankara, 1979.**
- (4) Bak. İhsan Süreyya Sırma, **Sultan II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları**, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1979, c : VII, Sayı : 3-4, s. 199. Ayrıca bak. İhsan Süreyya Sırma, **Sultan II. Abdülhamid'in Çin Müslümanlarını Sünnî mezhebine bağlama gayretlerine dair bir belge**, İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı : XXXII, İstanbul, 1979, s. 559.
- (5) Sultan Abdülhamid'in bu gayeyle Malaya (Malezya)'ya da bazı temsilciler gönderdiği rivayet ediliyor. Biz bu konuda Malezya arşiv idarecileriyle temasa geçtiğimiz halde, maalesef müsbet veya menfi bir netice alamadık.

kin'de onun adına bir İslâm Üniversitesi açılmış ve kapısında Osmanlı Bayrağı dalgalanmıştır (6).

Sultan Abdülhamid'in Çin'e gönderdiği heyetlerden birisi de, Enver Paşa heyetidir ki, biz bu tebliğimizle, bu konuda Fransız Hariciye arşivlerinde bulduğumuz bazı bilgileri arz edeceğiz.

Belge No : 1

Pekin, 4 Haziran 1901

«Sayın Bakan,

Zât-ı âlileri, mekhubuma ek olarak, Sultan tarafından, Çin müslümanlarıyla ilişki kurmak üzere görevlendirilmiş olan Türk heyeti konusundaki genelgeyi bulacaklardır. Şimdiki şartlar muvacehesinde, Alman Hükümeti tarafından tavsiye edildiği söylenen bu konudaki Bâb-ı Âli niyetlerini öğrenmekte fayda mülahaza ediyorum. Kouang-Si, Kouang-Tong ve özellikle müslümanların yoğun olduğu Yunnan'da gelişen bir **panislamist hareket** tehlikeli olabilir ve ben, neye mal olursa olsun, Zât-ı âlinizin aracılığıyla İstanbul'daki Elçimizden, Enver Paşa heyetinin gayesi hakkında bilgi elde etmeye çalışacağım...» (7).

Belge No : 2

Pekin, 4 Haziran 1901

«Efendim,

Sultan'ın görünüşte Avrupa, Orta Doğu ve Uzak Doğu müslümanları arasında mevcut olan ilişkileri daha çok geliştirmek için görevlendirdiği, fakat asıl gayesinin ne olduğu iyice bilinmeyen bir Türk heyetini Çin'e gönderdiğini biliyorsunuz. Bu heyet Şangay'a vardı. General Enver Paşa'nın başkanlık ettiği heyette, iki sekreter, iki alim, iki başıbozuk ve bir çok personel bulunmaktadır.

Bizim Hindo-Çin'deki sömürgelerimize komşu olan bölgelerde çok sayıda müslümanın olması hasabiyle çok yakından izlememiz gereken **panislamist temayüllerin** bir işareti olabilir...» (8).

(6) Bak. İhsan Süreyya Sırma, **Pekin Hamidiyye Üniversitesi**, İslâmî İlimler Fakültesi, Prof. M. Tayyib Okıç Armağanı, Ankara, 1978 s. 159.

(7) Archives du Ministère des Affaires Etrangères Françaises N. S. Chine, No : 81, 1901-1911, s. 4.

(8) Archives du Ministère des Affaires Etrangères Françaises, N. S. Chine, No : 81, 1901-1911, s. 5.

«Sayın Bakan,

... General Enver Paşa, Sultan'ın, bizzat İmparator Guillaum'un teşvikiyle, Çinli isyancıların (Boxers) sebep olduğu ayaklanmalara karışmamaları ve onları sakin olmaya davet etmek için, kendisini müslüman halkların yanına elçi olarak göndermeğe karar verdiğini itiraf etti.

Bütün talimat kendisine, Çin'deki Alman ajanlar vasıtasıyla ulaşıyor olmalı.

Şangay'daki Fransız Genel Konsolosluğu, hatırı sayılır derecede kalabalık bir Osmanlı tebaası hâmisi olduğundan, General Enver Paşa, buraya varışından üç gün sonra beni ziyarete geldi. Ve ben, kendisinin olduğu gibi, hanımının da Şangay'daki ikametlerini en güzel bir şekilde geçirmeleri için emrine girdim.

Daha ilk ziyaretinde, Çinli dindaşlarının sayısı, dağılımı ve kuvvetleri hakkında, en ihtidai bilgilerden bile mahrum olduğunu hemen farkediyordum.

Daha buraya hareketinde, asıl görevi hakkında kendisine belli bir talimat verilmediğinden, çok endişeli görünüyordu. Bunun dışında, belli başlı Çin şehirlerinde ve özellikle Şangay'da çok uzun zamandan beri kendi hallerine terk edilmiş müslüman halklara, süslü «Hilâl» sancağını göstermek için Türk konsolosluklarının kurulmasının ve bilhassa ateşli müslümanların daha çok olduğu bölgelere hareket (action) ışıkları saçan merkezler kurulmasının faydası üzerinde konuşuyordu.

Onunla ikinci görüşmemizde, Pekin'deki Alman elçiliğinden beklediği talimatı almadığından rahatsız olduğunu sezdim. Kendisi o sırada, Şangay'daki İngiliz kuvvetleri Komutanı General Treagh'ın, kendisine, Çin'deki bölgelere girmesinin tehlikeli olduğunu ve bu şekilde, hiç bir neticeye ulaşamayacağını, fakat Hindistan sınırındaki müslüman merkezlerden geçmeği arzu ettiği takdirde, İngiliz Hükümetinin bu seyahatini gerçekleştirmek için bütün kolaylıkları temin etmekten şeref duyacağını söylediğini bildirdi.

Nihayet dün üçüncü kez onu Avusturya Genel konsolosluğunun şerefine verdiği akşam yemeğinde gördüğümde, Almanlar tarafından «alçakça terkedildiklerini» ve bu işte İmparator Guillaume'un bir oyuncuğu, daha doğrusu aleti olduklarını doğrudan doğruya Sultan'a bildirdiğini söyledi. Marşal Waldersee'nin gidişinden sonra da Almanya için bu meselenin kapandığını ve artık kendisine ihtiyacı olmadığından, kendisine karşı nazik bile davranılmadığını ilâve etti.

... İkinci bir husus da şudur ki, Heyeti buraya getiren Alman vapurundaki bütün masrafları Almanya tarafından karşılanmıştır. (Kaldı ki, o, Almanlara karşı şartlanmış olmamak için, bütün bu masrafların geri verilmesini Sultan'dan istemiştir.

Geri kalan günlerini Şangay'da en güzel bir şekilde geçirmesi ve Sultan tarafından **Çin'de İslamiyet'i geliştirmek** gayesilyle kendisine verildiğine inandığım vazifesinin gerçek yönü üzerinde bilgi elde etmek için elimden geleni yapıyorum...» (9).

Belge No : 4

Şangay, 3 Haziran 1901

«Alman İmparatorunun teşvikiyle, Çin müslümanlarıyla görüşmek üzere General Enver Paşa başkanlığında gönderilen Türk Heyeti dün Şangay'a vardı. Heyet, bütün talimatını Alman Konsolosu vasıtasıyla alıyor.

Pekin'deki elçimiz haberdar edilmiştir...» (10).

Belge No : 5

Şangay, 24 Haziran 1901

«Sayın Bakan,

Zât-ı âlilerine bildirmekle şeref duyarım ki, General Enver Paşa, evvelki gün yani ayın 22 sinde, başkanı bulunduğu Osmanlı Heyetiyle birlikte, Vladivostok yoluyla Türkiye'ye geri dönmek üzere Şangay'dan ayrıldı. Bu yolculuk, burada bir görevle bulunan Rus Askerî ataşesi Albay Dessino tarafından düzenlendi.

Enver Paşa'yı sadece Fransız ve Ruslar yolcu etti. Bu arada, Alman ve İngilizlerin yokluğu göze çarpıyordu.

(9) Adı geçen arşiv, N. S. Chine, No : 81, 1901-1911, s. 6-8.

(10) Aynı yer. s. 2.

... Bunun aksine olarak Ostasiatische Lloyd gazetesi, **Halife'nin Çinli müslümanlar üzerindeki dinî kuvvetini kabul etmektedir.** O, Çin siyasetinin gelişiminde, yakından izlenmesi gereken yepyeni bir faktörün ortaya çıkabileceğine inanmaktadır. Bu da, Sultan'ın, herhangi bir müslüman ayaklanmasında, onlara yardım kasdiyle yapabileceği müdahaleden ileri geliyor. Yine aynı gazete, Enver Paşa'nın, bütün **Çin müslümanlarının İstanbul Sułtan'ını kendi dinî Reisleri olarak kabul ettiklerini ve hatta iç meselelerde bile ona baş vurup, tavsiyelerini almaya hazır olduklarını** müşahade ettiğini bildirmektedir.

... Bununla beraber, Alman gazetesinin yazdıklarının aksine olarak, Enver Paşa, Çin'in diğer bölgeleri hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığı gibi, Çin'in iç bölgelerindeki dindaşlarının kendisine gösterdikleri ilgiden de habersizdir. O, Şangay'a vardığı zaman, Çin müslümanları meselesi hakkında o kadar bilgisizdi ki, bu konuyu inceleyen bazı kitapları kendisine vermeğe mecbur olduk. Üstelik en ibtidai bir şekilde bile olsa, İslâm Dini'ne bağlı olan Çinlilerin sayıları, kuvvetleri, teşkilatlanmaları ve bu toplumun siyasî alanda olan önemi hakkında en ufak bir malumat sahibi değildi. Nitekim o, «Sultan'ın Elçisi» sıfatiyle Çin müslümanları arasında kazandığı büyük prestiji ve onlar üzerinde yapılabilecek tesirleri ölçebilecek fırsatı dahi bulamamıştır. Zira o, biz Avrupalıların Şangay'daki malikânelerimizin dışına çıkmamıştır.

Bu arada, Şangay'daki Çin ırkına mensup olan müslümanların nasıl onun etrafında candan toplandıklarını ve nihayet ihtiyaç olduğu takdirde, mahalli idarecileri onların lehine hareket etmeye davet edebileceğine inandıkları ve kendilerinden olan yabancı bir devlet adamını (mandarin) bulduklarından ne kadar mesut olduklarını hayretler içinde müşahade ettiğimi söylemeliyim. Nitekim onlar bundan bil-istifade General vasıtasıyla hudutlarımız içinde Zi-Ka-Vei yolu üzerinde olan mezarlıklarının dinsizlerden korunmasını benden istediler. Ve ben de, ileride ihtiyaç duyacağımız bir tavizi kolayca koparmak için bu isteklerine hemen uydum... Ben kesinlikle şu kanaatteyim ki, Almanya gibi girişken bir millet, Çin müslümanları üzerindeki tesirinden dolayı Sultan'ı oıayların dengesine, kendi lehine ağırlığını koymak için kazanabilir. Ve şayet siyasî-dinî heyetler, düzenli bir şekilde Çin'in iç bölgelerine gönderilse, Sultan'ı kazanan bu milletin elinde, ken-

di siyaseti için muazzam bir alet olacaktır; ve eminim ki, bu şartlar altında çıkacak olan bir müslüman ayaklanmasına, Çin Hükümeti karşı koyamayacaktır» (11).

Belge No : 6 al-moayad gazetesi (12), 22 Temmuz 1900

«İslâm ve Türkiye menfaatlarına candan bağlı olan büyük bir Osmanlı gurubu, Devletlu Sultan'ın yardımıyla gerçekleşmesini ümit ettikleri bir arzuyu ifade etmektedirler. Onlar, Türkiye'nin de Avrupalı Kuvvetlerin Uzak Doğu'daki eserine katılmasını istemektedirler. Bunda, Türkiye için, Çin'de fetihlere girişmek söz konusu değildir. Şu andaki Türkiye politikası, taaruzdan ziyade müdafaaya yöneliktir. Fakat onun (yani Türkiye'nin), bütün diğer kuvvetlerden fazla, Çin'de menfaatları vardır; onun için ortak hareketle işbirliği yapması gerekmektedir.

Bu koca Çin İmparatorluğunda, en mübalağalı istatistiklere göre, Avrupalıların sayısı 150.000 i geçmemektedir. Bunların hemen hepsi, az zaman önce Çin'e yerleşmiş; ticaret ve çeşitli alanlarda çalışmaktadırlar. Bu, onlara ciddi haklar verebilecek bir şey değildir. Fakat onlar, hakka galebeçalan kuvvetle desteklenmişlerdir.

... Türkiye için durum tamamen başkadır. Türkiye, yönünü Çin'e doğru çevirirse, Çinli müslümanlar onun için destek olacak ve Çin'e müdahalesini meşrulaştıracaklardır, Filhakika, Sultan'ın (Yani Abdülhamid'i'n) adına hutbe okuyan Çin müslümanlarının sayısı 70 milyonun üstündedir. Göğün Oğlu'nun (yani Çin İmparatoru'nun) memleketinde, İslâm unsuru çok önemli olup, mert karakterli ve büyük zenginliklere sahip, soylu vatandaşları içine almaktadır.

Aralarında tüccarlar, maden kuyularının büyük bir kısmını işleten sanayiciler; kılıç taşıdıkları halde, kalemlerini de kullanmasını bilen çok sayıda bakan, vali ve generaller vardır.

Şayet Avrupa Kuvvetlerinin bayrakları yanında, Osmanlı Bayrağı da Çin sularında dalgalanmış olsaydı, bu 70 milyon müslümanın hararetle «hoşâmedi» duygularıyla karşılaşacaktı» (13).

(11) Adı geçen arşiv, aynı yer, s. 10-13.

(12) al-Moayad gazetesi Mısır'da neşrediliyordu.

(13) Adı geçen arşiv, N. S. Turquie, 1899-1900, No: 167, s. 206-207.

«Sayın Bakan,

Çinli müslümanların varlığı ve onların Çin İmparatorluğunun kaderi üzerindeki rolünün önemi, bilhassa, Sultan'ın gönderdiği Osmanlı Heyetinin gelişi münasebetiyle, daha çok dikkati çekti. Her ne kadar Şangay'daki konsolosumuz bu heyetin faaliyetleri hakkında size gününününe bilgi verdiyse de, bunun tarihçesini özetlemek ve onun gönderilmesini hazırlayan şartları ve geri çağrılmasını belirtmek gereğini duydum.

İstanbul'dan çekilen 12 Aralık 1900 tarihli bir telgraf, Sultan'ın ilk defa Uzak Doğuda'ki dindaşları yanında müdahaleye girdiğini haber verdi : «Yıldız'da anlatıldığına göre Çinli müslümanları sükûnete davet etmek ve **onlarla Halife arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmek için** bir ülema heyetinin Çin'e gönderilmesi fikri büyük bir kuvvet'ten gelmiştir.»

Bundan evvel, Times'in Pekin'deki muhabiri Dr. Morisson'un gönderdiği 6 Aralık tarihli telgrafı gelmişti. O bu telgrafta, General Tong-Fou-Siang'a karşı büyük güçlerin baskısı ile Dul İmparatoriçe'nin gönderdiği fermana dair «Çinli bir memurun bir mektubunu» özetliyordu. Bu tedbir, güya bir Alman birliğinin, Saray'a gelen yiyeceklere mani olmak için, Han nehri ve Mavi Çay'dan ilerlemeye hazırlandıkları haberi üzerine, Dul İmparatoriçe tarafından alınmıştır. Sözü geçen telgrafta, aynı memur, Tong-Fou-Siang'ın Kansou'ya gönderilmesi ve 5000 müslüman askerinin terhisinin, bir müslüman ayaklanması tehlikesini artırmaktan başka bir şeye yaramadığı korkusunu ifade etmektedir.

Şurayı kaydetmek gerekir ki, olaylardan anlaşıldığına göre, müslümanlar arasında çıkmasından korkulan hareket, Almanların, İmparator Sarayına ve Yang-Tse-Riang vadisi boyunca, Si-Ngan-Fou'ya karşı yönelttikleri hareketin dolaylı bir neticesidir. Onların Çin Hükûmeti üzerindeki bu hareketi, bir karşı koyma olarak bu şekilde bir ayaklanmaya götürünce, bu teşebbüslerinden çıkması muhtemel neticenin sakıncalarını bertaraf etmek için böyle bir yola başvurmaları gayet tabiidir.

Gerçekten de, İstanbul'dan gelen 2 Ocak 1901 tarihli bir telgrafta, açık olarak Osmanlı Heyeti fikrinin Alman İmparatorundan

neşet ettiği ve Türkiye'nin Uzak Doğu'daki manevi prestijini artıracığı için Sultan'a hararetle tavsiye edildiğini belirtmektedir.

Hatta Abdülhamid'in, bu konuda Osmanlı menfaatleriyle bu kadar yakından ilgilenen II. Guillaume'a bir teşekkür mektubu dahi yazdığı söyleniyor.

Bunu takibeden 5 Marta kadar da, artık bu heyetten bahsedilmiyordu ki, bu tarihte, bu seyahatin masraflarını karşılayacak döviz bulmak için, Sultan'ın gösterdiği sabırsızlığa rağmen, Türkiye'nin o gün karşı karşıya bulunduğu iktisadî buhran sebebiyle, nazırlar hiç bir şey yapamadılar. Nihayet, bazı telgrafların, Rus Hükümeti'nin bu seyahate karşı olduğunu bildirmelerine rağmen, Heyet'in hareketi 1 Mayısta resmen açıklandı.

Bir ay sonra Heyet Şangay'a vardı. Heyet, Sultan'ın harb yaveri Enver Paşa, hanımı, bir yüzbaşı, iki kâtip, iki hoca, iki asker ve birçok hizmetçiden müteşekkildi.

Heyetin başkanı hakkında vereceğim bazı bilgiler, faydadan hâli değildir. Zira bu bilgilerin, onun Şangay'daki ikâmeti esnasında, kendisiyle resmî ilişkilerde bulunanlar tarafından bilinmediği anlaşılıyor : Enver Paşa, 1848 olayları sırasında Türkiye'ye iltica edip müslüman olan ve 1878 de Türk ordusunun resmî bir subayı olarak Ruslarla savaşıp ölen bir Polonyalı Kont'un oğludur Bizzat Enver Paşa da Sultan'ın itibar ettiği şahsiyetlerden olup, daha Türk-Yunan harbi sırasında da Sultan tarafından gizli heyetlerde görevlendirilmişti. 45 yaşında olan Enver Paşa, tahsilini Fransa'da yaptığı ve Chaptal lisesinde yetiştirdiği için Fransızca'yı çok rahat konuşuyor. Onun, İstanbul'da yaşayan Türk asıllı hanımından dört çocuğu olup, beraberinde Şangay'a getirdiği kadın, onun ikinci karısıdır. Buraya getirdiği kadın da Orta Doğulu bir adamın, aynı şekilde Avrupa usûlüne göre yetiştirilmiş Avusturyalı karısından olan kızıdır. «Enver» adı da, onun «Edouard» olan esas adının bozulmuş şeklidir. Zira bilindiği gibi müslümanların soyadları yoktur. Şunu ilâve etmek gerekir ki, ona refakat eden ve şüphesiz onun hareketlerini denetleyen hocalar olmayınca, sigara ve alkol içmekten korkmamaktadır. Ve öyle anlaşılıyor ki, bu heyetin başına seçilmesi, onun İslâm prensiplerine uymasından ziyade, Sultan'a olan bağlılığının samîmiyetinden ileri gelmektedir.

Heyetindeki personelin giderleri dahil, Enver Paşa'nın, hareketinden önce yolculuk masrafları olarak Devlet hazinesinden aldığı paranın yekünü 500 Türk lirasıdır ki, bu meblağ 12.500 Franga tekabül etmektedir. Ayrıca kendisi ve yanındakilerin Alman vapuru ile olan seyahatları, İmparator Guillaume'un Hükûmeti'nin bir düşüncesi gereğince bedava sağlanmıştır. Süveyş'e kadar Alman konsolosları onu karşılamış ve gemiye gelerek ona talimatlar ulaştırmışlardır. Fakat oradan Çin'e varıncaya kadar, Berlin'den hiçbir şey alamayınca, sükût-ı hayale uğradı. O, Şangay'a varışında, ayrılışında olduğu gibi, Alman Genel Konsolosu Dr. Kuappe'in gelip ona son talimatı bildirmesi gerekiyordu. Oysa ki Enver Paşa ona ricada bulunarak, kendisine bir talimatın gelip gelmediğini öğrenmek için Pekin'deki Elçiliğe telgraf çekmesini istemişti. Fakat Pekin'deki Elçilik, bu telgrafa cevap verme zahmetine bile katlanmadı. Enver Paşa, Almanların bu katı kararı karşısında gerçeği kabul etmiş ve kendi tabiriyle «alçakça terk edildiğini» itiraf etmiştir.

Gerçekte, Heyet'in gelişinden önce, Mareşal Waldersee'nin ayrılışı, bu heyetin Alman, nokta-i nazarından olan önemini ortadan kaldırıyordu. Bundan sonra bu heyet, Mareşal'in prestijini yükseltmeyecek ve bir nevi kendi emirlerini alıp, II. Guillaume'un hâmleri olarak gözüktüğü bütün Çin İmparatorluğundaki müslümanlar arasına götürmek için, Sultan'ın temsilcisi olan bir Türk generalini yanında göremeyecektir. Alman İmparatorluğunun, bu son zamanlarda bir çok misalle böyle birdenbire ters dönerek tutum değiştirmesinin ve başlangıçta kendisinin teşvik ettiği görünen bu heyetin müslümanlar nezdindeki teşebbüsünü terk etmesi, bunun tek izah şeklidir.

Bu şekilde, desteksiz, talimatsız, parasız olarak kendi haline bırakılan Enver Paşa, ancak kendisinin geri çağrılmasını isteyebilirdi. O, bunu, Almanların böyle yüz seksen derece dönüşü ile ortaya çıkan durumu izah ederek Sultan'dan talep etti. Ve öyle anlaşıyor ki, Almanlara karşı medyûn kalmamak için, daha evvel yapılan masrafların da kendilerine geri ödenmesini efendisinden rica etmiştir.

Almanlar tarafından terk edilen Enver Paşa, Şangay'daki diğer Devlet temsilcileri arasında kendisine destek olacak arkadaşları bulmakta gecikmedi. Avusturya Genel Konsolosu, kendisine re-

fakat eden hanımı sayesinde (14) Enver Paşa şerefine büyük bir akşam yemeği verdi. İngiliz kuvvetleri kumandanı General Treagh, onu, bir baluçi (baloutchi), yani Sünnî müslüman alayını teftişe davet ederek, seyahat için mümkün olan bütün kolaylıkları kendisine te'min edip, onu Çin Türkistanı'na varmak için Hindistan'dan geçmeye ikna etmeye çalışıyordu. Heyetin, Çin'in iç bölgelerine girdiği takdirde, karşılaşılabileceği tehlikeleri anlattı. Şüphesiz İngiliz Hükümeti, Heyetin, şimdiye kadar yalnız Rus tesirinin kendini gösterdiği Çin Türkistanı'nın tamamen müslüman olan halklarının içinden geçerek oralarda Osmanlı Bayrağını gezdirmesini, —kendi menfaatları açısından— çok arzuluyordu. Diğer yandan, İngilizlerin, Hindistan'daki müslüman tebaasına, Sultan Temsilcisi'ni bir nevi kendi himayelerinde seyahat ederek gösterebilmeleri, onlar için hiç de fena olmayan bir husustur. Böyle bir teşebbüs, bu bölgelerde her zaman için korktukları yeni **cihad hareketlerine**, genellikle gizli yürütülen **panislamizm faaliyetlerine** ve özellikle bu bölgelerde kendisini tek İslâm müdafi olarak gösteren Afgan Emiri'ne karşı bir emniyet olacaktır.

Fransa, Osmanlı Heyeti'ni çeviren bu **ağarlama** yarışında geri durmadı. Bu heyet, Fransız arazisinde bulunan ve üzerinde Hilâl Bayrağının dalgalandığı bir otelde kalıyordu. Enver Paşa, gelişinin üçüncü gününde konsolosumuzu ziyarete gittiğinde, konsolosumuz, Almanların kendisine göstermediği alakayı göstermek ve şehirdeki ikâmetinin güzel geçmesi için çaba gösterdi. Ruslar da, şüphesiz İngilizlere karşı koymak için, generalin etrafında dolaşarak, onun, bütün Rus İmparatorluğu'nu ziyaret ederek Karadenize varması için Sibiryaya yolunu dönüş için seçmesini sağladı. Seyahat, Rusya'nın Şangay'daki askerî ateşesi ile bu şekilde kararlaştırıldı; ve Enver Paşa, kaldığı otelde, temasta bulunduğu konsoloslara bir veda yemeği verdikten sonra, 22 Haziran günü Japonya ve Vladivostock'a gitmek üzere hareket etti. İngiliz ve Almanların, temsilci bile göndermedikleri uğurlamaya yalnız Fransız ve Rus konsolosluk personeli katılmıştı.

Çin'deki ikâmetleri sırasında, Enver Paşa heyetinin Çinli din-daşları ile ne gibi münasebetleri oldu? Her şeyden evvel, Heyet azalarının, Uzak Doğu'daki İslâmiyet hakkındaki derin ve kesin

(14) Yukarıda gördüğümüz gibi, Enver Paşa'nın beraber getirdiği hanımı Avusturyaya asılıydı.

olan cehaletlerini kaydetmek gerekir. Üstelik Enver Paşa, Çin hakkında hiçbir bilgi sahibi değildi: Buraya gelişinde, Si-Ngan ve Saray'ın bugünkü yerini dahi bilmediği gibi, memleketin içinde bulunduğu vehameti bile göz önüne alamıyordu. O, tehlikesiz ve hiçbir zorlukla karşılaşmadan Çin'in iç bölgelerine kadar girebileceğini ve bütün kapıların kendisine açılacağını, sadece Sultan'ın elçisi olmasına bağlıyordu. Şanghay'da kendisine yapılan ikazlar, gözlerini açmaya başladı ve görevini burada durdurma kararı üzerinde müessir oldu. Ayrıca, ilk harfinden bile habersiz olduğu bu önemli mesele üzerinde, kendisine bazı veriler (données) temin etmek gayesiyle, ona Dabry de Thiersant'ın «Le Mahométisme en Chine» gibi kitaplar vermeye mecbur olduk.

Enver Paşa'yı, Çinli müslümanlarla temasa geçirmek gayesiyle Fransız Konsolos Yardımcısı ve polisleri refakatinde, müslümanların yaşadığı bölgeye bir gezi yapıldı. Sayıları 200-300 civarında olan ve kendilerini terkedilmiş, güçsüz veya azınlıkta olduklarını sezen bu müslümanlar, yabancından yardım talebi için, Asyalıların o meşhur gelenekleriyle onu ağırlamak için fevkalade bir itina göstermeye koyuldular. Ayrıca, sayıları 50 kadar olan ve çoğunluğunu **Yahudilerin** teşkil ettiği ve normal olarak Fransız konsololuğu'na kayıtlı bulunan bir Orta Doğu'lu gurup, tabiiyetinde buldukları Sultan'ın Elçisine ta'zim ve hürmetlerini takdim etmek için geldiler. İşte, Enver Paşa, sayıları çok büyük olan Çinli müslümanlardan, te'sirini icra edebildikleri bunlardır. Oysa ki, asıl ondan beklenen, bütün Çin müslümanlarıyla temasa geçip, te'sir icra etmesiydi.

Şanghay'daki, Çin'e ve Türkiye'ye yabancı olan müslümanların yanında da pek mesut olmadı. İngiliz generalinin, onu, aynı dinden olan bir Hint birliğini denetlemeye nasıl davet ettiğini söylemiştim. Anlatıldığına göre, Enver Paşa, bunlardan bir subaya, **Emiru'l-Mü'minin**'in elçisi olduğunu söylediğinde, subay, bir tek Emîr tanıdığını, onun da Hindistan İmparatoru olan İngiliz Kralı olduğunu söylemiş. Bu hadise, Şanghay'da basılan Avrupa gazetelerine polemik konusu oldu. İngilizler, Hindistan'daki sömürgelerini nazarı itibara alarak, bu subayın cevabını müdafaa ediyorlardı. Şanghay Fransız gazetesi «Echo de Chine» de bu polemige karışarak, M. Bonin'in kaleminden, imzasız olarak yayımladığı bir makalede, meseleyi İslâm hukuk açısından inceledi.

«Halife ve Çin müslümanları» adlı bu makale (15), ekte bula-
cağınız gibi, 16 Ağustos 1901 tarihli Echo de Chine'de yayımlandı.
Şurası muhakkaktır ki, meselenin dinî bir şekilde ele alınıp
tefsir edilmesi, Cezayir ve Tunus'taki sömürgelerimiz için bir teh-
like arz etmektedir; kaldı ki bu mesele, oralarda çokça konuşul-
maktadır. Siyaset, her zaman kesin çareler getirmez; onun için
zannediyorum ki, Çin İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların hakları
gözetildiği gibi, Müslümanların da haklarının gözetilmesinde fayda
vardır. Fransa, Papa'nın kendi iç işlerine müdahale etmesini ka-
bul etmez; fakat, burada olduğu gibi, Orta Doğu'da da, Kilise Rei-
si'nin de defalarca belirttiği gibi, Hıristiyanların himaye hakları
konusuna destek olmaktadır» (16).

-
- (15) Bu makalenin metni için bak. İhsan Süreyya Sırma, Sultan Abdulha-
mid ve Çin Müslümanları, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İslâm Tet-
kikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1979, Cilt : VII, Sayı : 3-4, s. 199.
(16) Adı geçen Arşiv, N. S. Chine, 1901-1911, No : 81, s. 26-37.

BELGELERİN FRANSIZCA METİNLERİ

Belge No : 1

Pékin, le 4 Juin 1901

Monsieur le Ministre,

Votre Excellence trouvera, sous ce plie, la copie d'une circulaire que j'ai adressé à nos Consuls au sujet de la Mission turque qui vient d'arriver à Shanghai et qui a été chargée par le Sultan d'entrer en relations avec les musulmans de Chine. J'aurais intérêt à connaître les intentions de la Porte, qu'on dit avoir été conseillée, par les circonstances présentes, par le Gouvernement allemand. Une agitation **panislamique** s'étendant au Kouang-Si, au Kouang-Tong, au Yunnan surtout, où les musulmans sont nombreux, pourrait devenir dangeureuse et j'attacherais du prix à obtenir par Votre intermédiaire de notre Ambassadeur à Constantinople des renseignements sur le but de la mission d'Enver Pacha.

Belge No : 2

Pékin, le 14 Juin 1901

Monsieur,

Vous n'ignorez pas que le Sultan vient d'envoyer en Chine une Mission turque dont le caractère est mal défini et qui, en apparence est chargée de resserrer les liens existants entre les Musulmans d'Europe et d'Orient et ceux d'Extrême Orient. Cette mission est arrivée à Shanhai. Elle a pour chef le Général Enver Pacha, qui est accompagné d'un garde de camp, de deux ulémas, de deux Bachi-Bouzouk et d'un nombreux personnel.

Elle peut être l'indice de tendances panislamiques que nous avons intérêt à surveiller étroitement, étant donné la présence de nombreux mahométans dans les provinces voisines de nos possessions indo-chinoises.

Monsieur le Ministre,

... Le Général Enver Pacha m'a avoué que c'était à l'instigation de l'Empereur Guillaume en personne que le Sultan s'était décidé à l'envoyer en ambassade, pour ainsi dire, auprès des populations musulmanes, afin de les inviter à rester calmes et à ne pas prendre part aux troubles occasionnés par les Boxeurs.

Toutes ses instructions doivent lui parvenir par l'intermédiaire des agents allemands en Chine.

Le Consulat Général de France à Shanghai étant le protecteur d'un nombre assez considérable de sujet ottomans, M. le Général Enver Pacha vient me rendre visite, trois jours après son arrivée, et je me mis immédiatement à sa disposition pour lui rendre ainsi qu'à sa femme le séjour de Shanghai aussi agréable que possible.

Lors de ma première visite je m'apercevais bien vite qu'il manquait des renseignements mêmes les plus élémentaires sur la puissance, le nombre et la distribution de ses coreligionnaires chinois.

Il paraissait de plus très inquiet de n'avoir pas trouvé à son débarquement, d'instructions précises sur le but final de sa mission. Il parlait du reste de la nécessité de créer partout, dans les principales villes chinoises et notamment à Shanghai, des Consulats Turcs, qui serviraient à montrer l'étendard orné du « Croissant » aux populations de religion musulmane, trop longtemps abandonnées à elles-mêmes, et à créer des centres d'action rayonnant sur les provinces plus spécialement habitées par les fervents de l'Islam.

Dans ma seconde entrevue avec lui je sentais percer le dépit de n'avoir pas encore reçu de la Légation allemande à Peking les instructions auxquelles il s'attendait. Il me faisait connaître en même temps que le Général Treag, Commandant les forces anglaises à Shanghai lui avait dit qu'il serait dangereux pour lui de s'interner dans les provinces, que de cette façon il n'arriverait à aucun résultat, mais que s'il voulait au contraire passer par les Indes pour de là gagner les centres musulmans limitrophes, le

Gouvernement de S. M. Britannique serait très heureux de lui fournir toutes les facilités possibles pour réaliser son voyage.

Hier enfin je l'ai revu pour la troisième fois, à un diner donné en son honneur par le Consul Général d'Autriche, et il m'a assuré qu'il avait communiqué directement au Sultan que selon lui, ils étaient «grossièrement lâchés» par l'Allemagne et qu'ils n'avaient été que le jouet ou plutôt que l'instrument de l'Empereur Guillaume dans toute cette affaire. Il ajoutait que par suite du départ du maréchal de Waldersee l'affaire était close pour l'Allemagne et que comme on n'avait plus besoin de lui, on ne se montrait même pas poli à son égard.

... Le second détail est que tous les frais de passage des membres de la Mission sur le vapeur allemand qui les a amenés ici, ont été soldés par l'Allemagne. Or il aurait demandé au Sultan de les rembourser pour ne pas demeurer après ce qui s'est passé, l'obligé des Allemands.

Je fais de mon mieux pour qu'il passe agréablement les quelques jours qu'il a à rester à Shanghai et pour obtenir de lui des renseignements précis sur le but réel de sa mission, qui me paraît avoir été faite par le Sultan avec l'idée d'essayer de développer l'Islamisme en Chine.

Belge No : 4

Shanghai, le 13 Juin 1901

La Mission turque envoyée à l'instigation de L'Empereur d'Allemagne pour s'aboucher avec les populations musulmanes chinoises et conduite par le Général Enver Pacha, est arrivée à Shanghai hier. Elle reçoit toutes ses instructions par le consul d'Allemagne. Notre ministre à Pékin est avisé.

Belge No : 5

Shanghai, le 24 Juin 1901

Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur de faire connaître à Votre Excellence que M. le Général Enver Pacha a quitté Shanghai, avant hier samedi 22 courant, avec la mission ottomane, dont il était de chef, afin de regagner la Turquie par la voie de Vladivostok, ainsi que cela avait

pu être arrangé par le colonel Dessino, attaché militaire russe en mission ici.

Les allemands et les anglais brillaient par leur absence et l'Envoyé du Sultan paraît avoir pris bonne route de ce fait.

... l'Ostasiatische Lloyd, au contraire, admet la réalité du pouvoir religieux du Khalife sur les adeptes chinois de la religion de Mahomet. Il croit qu'il y a là pour l'avenir un nouveau facteur à surveiller dans le développement de la politique de la Chine, à cause des services qu'une intervention du Sultan pourrait rendre à l'humanité, dans le cas d'une insurrection musulmane. Ce même journal déclare en outre qu'Enver Pacha a pu se rendre compte que les musulmans de toute la Chine reconnaissaient le Sultan de Constantinople comme le chef de leur religion, et que, même dans les questions intérieures, elles seraient prêtes à le prendre pour arbitre et à écouter ses conseils.

... Au contraire, d'ailleurs, de ce qu'affirme le journal allemand, on peut dire qu'Enver Pacha ne connaît rien du reste de la Chine, ni de l'accueil qui lui aurait été fait par ses correligionnaires de l'intérieur. Quand il est arrivé à Shanghai on a été obligé de lui prêter des livres traitant de la question musulmane chinoise, dont il ignorait absolument le premier mot. Il était de plus sans aucune donnée, même la plus rudimentaire, sur le nombre, la puissance, le groupement et l'importance politique des populations suivant la religion de l'Islam et il n'a pas eu l'occasion de mesurer effectivement le prestige que sa qualité d'Envoyé du Sultan aurait pu exercer sur elles, puisqu'il n'est pas sorti des limites de nos concessions européennes de Shanghai.

Cependant je dois dire ici que j'ai été frappé de l'empressement marqué avec lequel les musulmans de race chinoise à Shanghai sont venus se grouper autour de lui et combien ils semblaient heureux d'avoir enfin trouvé, un grand mandarin étranger bien à eux et qu'ils croyaient capable d'inviter venir au besoin en leur faveur auprès des autorités locales. Ils en ont d'ailleurs profité pour me demander, par l'intermédiaire du Général, de protéger contre les profanateurs leur cimetière qui est situé à limite de notre concession sur notre route de Zi-Ka-Vei et j'ai acquiescé immédiatement à leur désir; ce qui nous rendra une transaction avec eux

plus facile, le jour où nous aurons besoin de le déplacer... Je crois et je suis convaincu que si une nation entreprenante comme l'Allemagne par exemple pouvait un jour amener le Sultan à jeter en sa faveur dans la balance chinois et si des missions politico religieuses étaient envoyées habilement dans l'intérieur de la Chine, cette nation aurait entre les mains un levier formidable pour les besoins de sa politique et je suis persuadé que le Gouvernement chinois serait incapable de résister à une insurrection musulmane se développant dans ces conditions.

Belge No : 6

al-Moayad, 22 Juillet 1900

Un grand nombre d'Ottomans dévoués aux intérêts de la Turquie et de l'Islam expriment un voeu qu'ils espèrent voir réalisé avec le concours de S. M. I. le Sultan. Ils souhaitent que la Turquie prenne part à l'oeuvre des puissances européennes en Extrême Orient. Il ne s'agit pas pour la Turquie de conquêtes en Chine; la politique de la Turquie à l'heure actuelle est toute de défense et non d'attaque. Mais en Chine elle a plus d'intérêt que toutes les autres puissances; elle doit donc coopérer à l'action commune.

Dans cet immense empire chinois, le nombre des Européens, d'après les statistiques les plus exagérées, ne s'élève pas à plus de 150.000. Ils habitent presque tous la Chine depuis peu de temps; ils s'occupent de commerce, exercent divers métiers. Ce n'est pas ce qui peut leur donner des droits bien sérieux. Mais ils sont appuyés par la force, qui l'emporte sur le droit.

.....

Pour la Turquie, c'est autre chose. En dirigeant ses pas vers la Chine, elle trouvera des Chinois musulmans qui seront un appui pour elle et justifieront son intervention. On peut, en effet, évaluer à 70 millions le nombre des musulmans qui prononcent le nom du Sultan dans leurs prières publiques. L'élément musulman dans le pays du fils du Ciel est important. Il comprend des citoyens au caractère généreux, fier, qui possèdent de grandes richesses.

Parmi eux on rencontre des négociants, des industriels, qui exploitent un grand nombre de mines; il y en a beaucoup qui por-

tent l'épée et savent se servir de leur plume, qui sont ministres, préfets, généraux.

.....

Si le pavillon ottoman flottait avec les pavillons des autres puissances européennes dans les eaux chinoises, il recevrait de ces soixante-dix millions de musulmans de chaleureux souhaits de bienvenue.

Belge No : 7

Pékin, le 3 Octobre 1901

Monsieur le Ministre,

L'existence des mahométans chinois et l'importance de leur rôle dans les destinées de l'Empire ont tout particulièrement attiré l'attention à l'occasion de la mission ottomane que le Sultan vient d'envoyer auprès d'eux. Bien que notre consul à Shanghai vous ait tenu exactement au courant des faits et gestes de cette mission, je crois devoir en résumer l'historique, et préciser les conditions qui ont amené son envoi, puis son rappel.

Le 12 décembre 1900, un télégramme de Constantinople fit prévoir pour la première fois l'intervention du Sultan auprès de ses corréligionnaires d'Extrême-Orient. «On aurait reçu à Yildiz une proposition, qu'on dit émaner d'une grande Puissance, et qui consisterait à envoyer une mission extraordinaire d'Ulémas en Chine pour exhorter les musulmans chinois à la paix et resserrer les relations entre eux et le Khalifat».

Ce télégramme avait été précédé le 6 décembre d'un autre, envoyé par le correspondant du Times à Pékin, le Dr. Morisson, et résumant une «lettre d'un fonctionnaire chinois» relative à l'édit que venait de lancer l'Impératrice douairière sous la pression des Puissances contre le Général Tong-Fu-Siang. Cette mesure aurait été prise par la souveraine à l'annonce donnée par les vice rois du Yang-tse, qu'une expédition allemande se préparait à remonter le Fleuve Bleu et la rivière Han pour couper les vivres à la Cour. «Le même fonctionnaire, dit le télégramme en question, exprime la crainte que l'envoi de Tong-Fou-Siang dans le Kansou et le licenciement de 500 soldats mahométans n'augmentent que le danger d'un soulèvement des mahométans».

Il n'est pas inutile de noter par l'intelligence des événements que l'agitation redoutée parmi les Musulmans était la conséquence indirecte de la marche projetée des allemands à travers la vallée du Yang-Tse-Riang vers Si-Ngan-Fou et la résidence impériale. Du moment que leur action sur le gouvernement chinois pouvait avoir pour contre-coup un soulèvement de ce genre, il était donc naturel qu'ils cherchassent à parer aux inconvénients de ce résultat probable de leur tentative.

Un télégramme de Constantinople, du 2 janvier 1901, fit en effet connaître de façon publique que « l'idée de la mission ottomane émanait de l'Empereur allemand, qui l'avait vivement recommandée au Sultan faisant valoir qu'elle accroîtrait le prestige moral de la Turquie en Extrême-Orient.

Abdul-Hamid aurait même écrit à ce sujet à Guillaume II pour le remercier de la sollicitude qu'il voulait bien témoigner aux intérêts ottomans.

Jusqu'au 5 mars suivant il n'est plus question de la mission; à cette dernière date on apprend que les difficultés financières où se débat la Turquie paralysent sa formation et que les ministres sont impuissants malgré l'impatience du Sultan, à trouver les fonds nécessaires pour en payer les frais. Enfin, le 1er mai, son départ est officiellement annoncée bien que, d'après certain télégramme le gouvernement russe s'opposât à son envoi.

Un mois après, la mission arrivait à Shanghai. Elle était composée d'Enver Pacha, aide de camp du Sultan, accompagné de sa femme d'un capitaine, de deux secrétaires, de deux mollahs, de deux soldats turcs et de plusieurs domestique.

Quelques détails sur la personnalité du chef de la mission ne seront pas inutiles ici, car ils paraissent avoir été ignorés des personnages avec lesquels il s'est trouvé en rapports officiels pendant son séjour à Shanghai : — Enver Pacha serait le fils d'un compte polonais émigré en Turquie lors des événements de 1848 et devenu musulman, qui a été tué en 1878 en combattant les Russes comme officier de l'armée turque. Enver lui-même est entièrement dévoué au Sultan, qui le chargea déjà de missions confidentielles, notamment lors de la préparation de la guerre turco-grecque. Il est âgé de 45 ans, ayant fait son éducation en France, où il a été élevé

au lycée Chaptal, il parle couramment le Français, Il a quatre enfants d'une Turque qui vit encore à Constantinople, et la personne qu'il a amenée et présentée à Shanghai ne serait que sa deuxième femme: c'est la fille d'un levantain et d'une autrichienne qui a été élevée également à l'européenne. Le nom d'Enver n'est que l'adaptation turque de son prénom: Edouard; les Musulmans n'ayant pas, comme on sait, de nom de familles. Il faut ajouter que, en dehors de la présence des mollahs qui l'accompagnaient et le surveillaient sans doute, il ne craint pas de fumer et de boire, et il a été sûrement choisi comme chef de la mission pour la sincérité de son attachement au Sultan plutôt que la rigueur de ses principes mahométans.

Pour tous frais de voyage, y compris l'entretien de son personnel, Enver Pacha a reçu du trésor impérial avant son départ une somme de 500 livres turques, soit 12.500 F. D'autre part, son passage et celui de ses compagnons étaient offerts gratuitement sur la malle allemande par une attention du gouvernement de l'Empereur Guillaume II. Jusqu'à Suez, la mission fut reçue par les consuls allemands, qui vinrent lui apporter des instructions à bord du bateau; mais de là jusqu'à l'arrivée en Chine, à sa grande surprise, Enver Pacha ne reçut plus rien de Berlin. À son débarquement à Shanghai, où comme il avait été convenu au départ, le Dr. Kuppe, consul général d'Allemagne, devait lui remettre des instructions définitives, il fut obligé de prier celui-ci, qui n'avait rien reçu pour lui, de télégraphier à la Légation de Pékin; — Mais celle-ci ne prit même pas la peine de répondre. Devant ce parti pris des Allemands, Enver Pacha dut se rendre à l'évidence et avouer, suivant son expression même, qu'il était «grossièrement lâché» par eux.

En fait, le départ du maréchal de Walderssee, après lequel était arrivée la mission, enlevait à celle-ci sa principale importance au point de vue allemand: elle ne pouvait plus servir à rehausser le prestige du maréchal et à montrer auprès de lui un général turc, envoyé du Sultan, prenant en quelque sorte ses ordres pour les transmettre sur toute l'étendue de l'Empire chinois aux fidèles de l'Islam, dont Guillaume II eût apparu comme le protecteur. C'est la seule explication qu'on puisse donner de l'attitude subite prise par l'Allemagne, par un de ces revirements dont la politique im-

périale a donné plus d'un exemple en ces dernières années abandonnant ainsi la mission qu'elle semble avoir provoquée et renonçant à sa tentative au moins en ce qui concerne les Musulmans chinois.

Enver Pacha, rendu à lui-même, sans appui, sans instructions, sans argent, n'eut que la ressource de demander son rappel. Il le fit en exposant au Sultan la situation résultant pour lui de la volte-face des Allemands. Il aurait, paraît-il prié son maître de leur rembourser les frais de traversée afin de ne pas rester, même en ceci, leur obligé.

Abandonné par les Allemands, Enver Pacha ne devait pas tarder à retrouver à Shanghai même, parmi les représentants des autres Puissances, des amis et des appuis au moins aussi désintéressés. Le consul général d'Autriche lui offrit un grand dîner, s'autorisant sans doute de la nationalité de la personne qui accompagnait le général à titre d'épouse. — Le général Creagh, commandant des forces anglaises, l'invite à la revue d'un régiment baloutchi, c'est-à dire musulman sunnite, et l'engagea à passer par les Indes pour gagner le Turkestan chinois, en lui offrant toutes les facilités possibles pour le voyage. Il fit valoir les dangers qu'il y aurait pour la mission à s'engager dans l'intérieur. Le gouvernement britannique aurait vu sans doute avec intérêt la mission faire un détour par le Turkestan chinois et y promener le drapeau ottoman parmi des populations entièrement islamiques, où seule l'influence russe s'était fait sentir jusqu'ici. D'autre part, il n'eût pas été inutile aux Anglais de pouvoir montrer à leurs vassaux mahométans des Indes un envoyé du Sultan voyageant en quelque sorte sous leur protection; c'eût été, dans ces régions où ils ont toujours à craindre des nouvelles guerres saintes, une assurance contre les menées secrètes du panislamisme en général, et en particulier contre les prétentions de l'Emir afgan, qui se pose sur leurs frontières en champion de l'Islam.

La France ne resta pas en arrière dans cet assaut de prévenances dont on entourait la mission ottomane. Celle-ci s'était logée dans un hôtel de la concession française sur lequel flottait l'étendard du croissant, et trois jours après son arrivée, Enver Pacha alla rendre visite à notre consul, qui s'ingénia à lui faire trouver agréable le séjour de la ville, et à compenser le manque

d'égard des Allemands. De leur côté les Russes se montraient aussi autour du général, et sans doute pour faire pièce aux anglais, obtenaient qu'il prît au retour la voie de Sibérie afin de gagner la mer Noire en traversant et visitant tout leur Empire. Le voyage fut arrangé ainsi avec le colonel Dessino, attaché militaire de Russie à Shanghai, et le 22 juin Enver Pacha après avoir donné à l'hôtel un diner d'adieux aux consuls avec lesquels il avait été en relations, s'embarquait pour le Japon et Vladivostock; le personnel des consulats de France et de Russie assistaient seul à son départ, où les Allemands et les anglais n'étaient même pas représentés.

Quelles furent, pendant son séjour en Chine, les relations de la mission Enver Pacha avec ses corréligionnaires indigènes? Il faut noter tout d'abord l'ignorance profonde, absolue, où se trouvaient les membres de la mission de la situation de l'Islam en Extrême-Orient; de plus, Enver Pacha ne connaissait rien de la Chine: il semblait ignorer à son arrivée où se trouvaient Si-Ngan et la résidence actuelle de la Cour, et ne pas se rendre compte de l'état troublé du pays. Il comptait uniquement sur sa qualité d'envoyé du Sultan pour se faire ouvrir toutes les portes et pénétrer sans difficulté ni danger jusqu'au fond de la Chine. Les avis qui lui furent donnés à Shanghai commencèrent à lui ouvrir les yeux et ne furent pas sans effet sur sa décision finale d'arrêter là sa mission. D'autre part, on fut obligé de lui prêter quelques livres, notamment celui de Dabury de Thiersant, «Le Mahométisme en Chine» pour lui fournir des données sur une question dont il ignorait le premier mot.

Accompagné du vice-consul et des agents de police français, il fit dans la cité indigène une promenade destinée à le mettre en rapport avec les musulmans chinois qui l'habitent, Ceux-ci, au nombre de deux à trois cents, se mirent à l'accueillir un empressement remarquable, avec cette tendance bien connue qu'ont les Asiatiques, lorsqu'ils se sentent isolés, faibles ou en minorité, à rechercher l'appui de l'étranger. D'autre part, une cinquantaine de Levantins, juifs pour la plupart, qui en temps ordinaire sont inscrits au consulat de France, vinrent présenter leurs devoirs à l'envoyé du Sultan, dont ils sont les sujets. Telle fut la clientèle sur laquelle Enver Pacha put exercer son action, assurément bien réduite et sans effet sur la masse énorme des mahométans chinois qu'il s'agissait en principe s'attaquer.

Il ne fut pas plus heureux auprès des Musulmans étrangers à la Chine et à la Turquie qui se trouvaient à ce moment à Shanghai. J'ai dit comment le général anglais l'invita à assister à la revue d'un régiment indien de même religion. On raconte qu'Enver Pacha, ayant dit à un officier indigène qu'il était l'envoyé du Chef des Croyants, celui-ci lui répondit qu'il ne reconnaissait qu'un chef : le roi d'Angleterre, empereur des Indes. Cet incident donna lieu à une polémique dans les journaux européens de Shanghai les Anglais défendant la réponse de l'officier conforme aux intérêts de leur dominations aux Indes. Le journal français de Shanghai, l'Echo de Chine, a pris part à cette polémique en insérant un article, non signé, dû à la plume de M. Bonin, qui étudia la question au point de vue droit musulman. Cet article, intitulé «Le Khalife et les Musulmans chinois», a paru dans l'Echo de Chine du 16 août 1901, qu'on trouvera aux annexes. Il est certain que cette interprétation théologique du problème ne saurait être étendue sans danger à nos possessions algériennes et tunisiennes, où elle a été souvent discutée; mais, la politique ne comporte pas de solutions absolues, et j'ai pensé qu'il y avait intérêt à faire pour les musulmans de Chine ce qui est observé déjà pour les chrétiens du même Empire. La France ne tolère pas l'ingérence du Pape dans ses affaires intérieures; elle se réserve cependant ici comme en Orient de faire état de l'appui qu'elle trouve pour l'exercice de ses droits de protectrice des chrétiens dans la désignation maintes fois répétée du chef de l'Eglise.